

ISSN № 2312-0665

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

**Збірник наукових праць
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди**

Випуск 56

Харків
ХНПУ імені Г. С. Сковороди
2022

Редакційна колегія: **Халіман О. В.** – гол. ред., д.ф.н., доц., доц. каф. укр. мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди; **Голобородько К. Ю.** – д.ф.н., проф., декан укр. мовно-літ. фак-ту імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка ХНПУ імені Г. С. Сковороди; **Даниленко А. І.** – повний проф. каф. сучасних мов і культур Пейсівського ун-ту (м. Нью-Йорк, США); **Ковтун О. В.** – к.ф.н., доц., доц. каф. теорії і практики перекладу факультету іноземних мов Донец. нац. ун-ту імені Василя Стуса; **Костікова І. І.** – д.п.н., проф., зав. каф. теорії і практики англійської мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди; **Краснобаєва-Чорна Ж. В.** – д.ф.н., проф., проф. каф. загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донец. нац. ун-ту імені Василя Стуса; **Маленко О. О.** – д.ф.н., проф., зав. каф. українознавства та лінгводидактики ХНПУ імені Г. С. Сковороди; **Ніка О. І.** – д.ф.н., проф., проф. каф. укр. мови та прикладної лінгвістики Ін-ту філології Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка; **Олексенко О. А.** – к.ф.н., проф., проф. каф. укр. мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди; **Петрова Т. О.** – к.ф.н., доц., доц. каф. мовної підготовки Держ. біотехнолог. ун-ту; **Піддубна Н. В.** – д.ф.н., доц., проф. каф. укр. мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди; **Попов С. Л.** – д.ф.н., проф., проф. каф. рос. мови ХНУ ім. В. Н. Каразіна; **Сазонова Я. Ю.** – д.ф.н., доц., зав. каф. фонетики і граматики англ. мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди; **Щербакова Н. В.** – к.ф.н., доц., зав. каф. укр. мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Рецензенти: **Кочан Ірина Миколаївна** – доктор філол. наук, професор, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка;

Шкіцька Ірина Юрївна – доктор філол. наук, професор, професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Західноукраїнського національного університету

Затверджено вченою радою

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

(пр. № 5 від 24.06.2022 р.)

Постановою Президії ДАК України № 1-05/1 від 10.02.2010 р. (перереєстрація — наказ МОН України № 886 від 02.07.2020 р.) збірник унесено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати наукових досліджень на здобуття наукових ступенів доктора й кандидата наук.

Спеціальність ДАК: *філологічні науки (мовознавство, українська мова).*

Електронну версію журналу включено до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Збірник зареєстровано в міжнародних каталогах періодичних видань та базах даних: Ulrichsweb Global Serials Directory, OCLC WorldCat, Index Copernicus, Open Academic Journals Index (OAJI), Research Bible, BASE (Bielefeld Academic search Engine), Google Scholar (Гугл Академія), Polska Bibliografia Naukowa, ERIH PLUS.

ISSN 2312-0665 (Print), ISSN 2312-7546 (Online)

Свідцтво про державну реєстрацію: KB № 15671-4143 ПР від 21.09.2009 року.

Адреса редакції: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

Телефон: (0572) 68-02-36

Електронну версію збірника розміщено на сайті:

<http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/lingvistics>

E-mail: lingvos@meta.ua

Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2022. Вип. 56. 422 с.

У збірнику вміщено статті, що репрезентують широкий спектр актуальних лінгвістичних проблем (питання лексикології, граматики, текстознавства, дискурсології, лінгвопоетики, лінгвоконцептології, лінгводидактики), огляди, рецензії.

Відповідальний за випуск: д.ф.н., доц. О. В. Халіман

© Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ВИЯВИ ПРИНЦИПІВ ЕКОНОМІЇ ТА НАДМІРНОСТІ В СЛОВОТВІРНИХ МОДЕЛЯХ (на матеріалі дериватів із семою ‘відсутність’)

Підґрунтям для розвідки стала започаткована професором Г. Ф. Калашиковою наукова думка про кореляцію принципів економії та надмірності із синтаксичною моделлю. У статті запропоновано семантико-дериваційну типологію на базі вивчення словотвірних моделей ад’єктивів з префіксами *не-* та *без-* / *бес-*, що репрезентують поняття “відсутність”. Приклади дослідницької картотеки розподілено на чотири типи: деривати з ідентичним значенням, мовна фіксація одного деривата, деривати з відмінною семантикою, різнопланова репрезентація дериватів. Встановлено, що лише другий тип реалізує принцип економії словотвірними засобами виявлення відсутності, три інші – надмірності.

Ключові слова: принципи економії та надмірності, синтаксична модель, Г. Ф. Калашиківа, словотвірна модель, семантико-дериваційна типологія, поняття “відсутність”.

Radchuk O. Manifestation of the Principles of Economy and Redundancy in Word-forming Models (a Case Study of the Derivatives with Seme ‘Absence’). The issue for exploration was initiated by Professor G. F. Kalashnikova’s scientific opinion as to the correlation of the principles of economy and redundancy with the model of polypredicative syntactic construction. Since these principles are dialectical, the idea appeared to consider their correlation with other language models. The article presents a semantic and derivational typology based on the study of word-forming models of adjectives with prefixes *ne-* and *bez-* / *bes-*, representing the notion of “absence”. The examples collected in the research files were divided into four types: derivatives with identical meaning, linguistic fixation of one derivative, derivatives with different semantics, multifaceted representation of derivatives. It is established that only the second type implements the principle of economy by word-forming means of detecting absence, the other three implement the principle of redundancy.

The research card index was formed by the method of continuous sampling, which included adjectives with prefixes *ne-* and *bez-* / *bes-*, which verbalize the notion of “absence” in the Russian language. The use of word-formation analysis made it possible to identify word-formation models and establish a correlation with the principles of economy and redundancy. Comparative and contrastive methods were used to compile tables according to the type of derivatives, which are presented in the semantic and derivational typology. The prototype method made it possible to show the associative connection of adjectival derivatives with derived nouns.

The author concluded that in the case when two secondary nominations with identical meaning are formed, which have both common and different plans of expression with a derivative basis, there is a linguistic redundancy. The formation of abstract adjectives with different semantics or the formation of only one derivative correlates with the principle of language economy.

Keywords: *principles of economy and redundancy, syntactic model, G. F. Kalashnikova, word-forming model, semantic-derivational typology, the notion of “absence”.*

Вступ

Нааявні в мовній системі словотвірні моделі, сформовані універсальними способами застосування дериваційних засобів із семою ‘відсутність’, корелюють із принципами мовної економії та мовної надмірності. Зазначені принципи належать до діалектичних, на їх основі співіснують у мові різні системні явища, які перебувають у відношеннях взаємозв’язку і взаємовиключення, що знаходить реалізацію в привативній структурі системи мови. Наші міркування ґрунтуються на тому, що будь-які мовні моделі в процесі репрезентації змістового наповнення мають вияви принципів економії та надмірності.

Ідея про взаємозв’язок мовної моделі й принципів економії та надмірності, про комунікативну значущість надлишкових мовних компонентів, про вплив таких елементів на формування структури й семантики синтаксичної моделі (на прикладі поліпредикативних складних конструкцій) належить професорці Галіні Федорівні Калашніковій. Серед найважливіших регуляторів структурно-семантичного механізму поліпредикативних складних синтаксичних конструкцій мовознавиця називає надмірність та економію, що уможливають об’єднання значної кількості компонентів предикативної одиниці в монолітну структуру, але водночас залишаються окремими членами речення та передають зміст цілої структури (моделі) (Калашнікова, 1979: 95). Розгортання і реалізацію ця наукова думка отримала в дослідженні Л. М. Марчук, що належить до філологічної школи із синтаксису складного речення та тексту Г. Ф. Калашнікової.

Зауваження Л. М. Марчук про реалізацію принципів економії та надмірності в складних поліпредикативних моделях, що виявляється «в кількісному переважанні елементів форми над елементами змісту в надлишкових структурах і в переважанні елементів змісту

над елементами форми в економічних структурах» (Марчук: 1993, 55), можна повною мірою віднести й до дериваційних моделей.

На рівні деривації простежується взаємозв'язок між зазначеними діалектичним принципами й моделлю, що може бути більше чи, навпаки, менше пристосованою до якогось одного конкретного принципу. Як уже зазначалося, Л. М. Марчук це розглянула на рівні синтаксису й співвіднесла синтаксичні моделі поліпредикативних складних речень із принципами економії та надмірності. Уважаємо, що аналогічні механізми трапляються і серед словотвірних моделей. Економія vs надмірність також репрезентують бінарну опозицію, яка ще раз демонструє закономірності мислення людини.

Утворення двох варіативних ад'єктивів від іменників, що називають одну реалію, пов'язано з різним їх осмисленням та закріпленням на практиці комунікантами, які віддають пріоритет конкретній мовній формі. Як пише мовознавиця О. С. Снитко, вторинні номінації завжди формуються за потреби людини й мають соціальну апробацію: «Будучи породженням соціальної природи людини, мова завжди виступає продуктом її творчості. Звідси різного роду процеси, що відбуваються в мовній дійсності, детерміновані не лише й не стільки явищами самої дійсності, скільки потребами когнітивної та комунікативної діяльності людини» (Снитко, 1990: 18). Висловлена думка підтверджує наше уявлення про те, що в процесі когнітивної діяльності відбувається лише нагальна деривація вторинних номінацій і селекція мовних засобів, які водночас відбивають процеси мовної надмірності та економії.

В основі мовної надлишковості, на нашу думку, знаходиться принцип дериваційної аналогії, а економія мовних засобів стає наслідком вияву алогізму, тобто порушення аналогії. Поняття “відсутність” корелює з діалектичними принципами й надмірності, й економії мовних одиниць.

Л. М. Марчук, досліджуючи вияв надмірності й економії в багатоконпонентних складних синтаксичних конструкціях, підкріплює свою думку положеннями концепцій мовознавців Р. О. Будагова, Г. Г. Інфантової, Р. О. Якобсона й указує, що відповідні принципи перебувають в основі діалектичного протиріччя, що є однією з рушійних сил процесу еволюції мови як засобу комунікації (Марчук, 2012: 104). Також лінгвісти відзначають, що названі принципи належать

до загальномовних тенденцій і виявляються в усіх стратумах мовної системи, але водночас мають особливості реалізації. Встановлення специфіки вияву принципів економії і надмірності під час формування поняття “відсутність” на рівні деривації розкриває механізми лексико-семантичних змін, що зумовлені граматиною російської мови.

Метою цієї розвідки є встановлення та пояснення кореляції між словотвірною моделлю і діалектичними принципами економії та надмірності на матеріалі ад’єктивів російської мови із семою ‘відсутність’, що утворені на підґрунті апперцепції від прототипів *нет* і *без*. Поставлена мета передбачає такі завдання: 1) розподілити зібраний мовний матеріал у таблиці для унаочнення та створення дериваційної типології обраних для аналізу ад’єктивів; 2) дібрати приклади контекстуального вживання ад’єктивів з префіксами *не-* та *без-* / *бес-*, що вербалізують поняття “відсутність” у російській мові, з НКРМ (національного корпусу російської мови); 3) пояснити з когнітивних позицій механізми формування одного чи двох ад’єктивів від прототипів *нет* і *без*.

Методи дослідження

Методом суцільної вибірки було сформовано дослідницьку картотеку, до якої потрапили ад’єктиви з префіксами *не-* та *без-* / *бес-*, що вербалізують поняття “відсутність” у російській мові. Застосування словотвірного аналізу уможливило виокремити словотвірні моделі та встановити кореляцію з принципами економії та надмірності. Порівняльний та зіставний методи були використані для укладання таблиць відповідно до типу дериватів, які представлено в семантико-дериваційній типології. Прототипний метод дав змогу показати асоціативний зв’язок ад’єктивних дериватів з похідними субстантивами.

Виклад основного матеріалу

Словотвірний прошарок у мовній системі є значущим для продукування нових конотацій значень слів через використання наявних у мові афіксів. Афіксація як найпоширеніший словотвірний процес разом з конфіксацією відтворює світосприйняття людини, що прагне до найточнішого віддзеркалення явищ чи понять через мову. Така вербальна рефлексія відбувається завдяки апперцепції. Услід за О. О. Потебнею розглядаємо *апперцепцію* як вторинне, усвідомлене сприйняття, що підкріплене досвідом носіїв мови (Потебня, 1993).

Зазначмо, що апперцепція не обмежує діапазон мовних референтів, які передають поняття “відсутності”, оскільки цей процес тісно пов’язаний із розвитком мови й еволюцією людини. Уточнюючи реалізацію поняття “відсутність” у мові, констатуємо той факт, що арсенал засобів його репрезентації постійно змінюється (Радчук, 2019).

Пояснення цьому факту реального функціонування мовних одиниць знаходимо у висловленні О. С. Снитко про те, що «фундаментальною рисою людської психіки є її апперцептивний характер, тобто залежність сприйняття, осмислення нових предметів і явищ від уже наявних знань, минулого досвіду, а також від психічного стану людини. Завдяки конкретному досвіду особистості кожна нова дія світу набуває особливого сенсу, кожен новий предмет (явище), що відбиті свідомістю, входить до системи асоціацій відповідно до установки суб’єкта, який їх сприймає» (Снитко, 1990: 19). Наприклад, для позначення відсутності в російській мові в одному випадку використовується словотвірна модель з префіксом *не-*, в іншому – з префіксом *без-/ бес-* для заміни словосполучень з предикативом *нет* та прислівником *без*, що виступають прототипами та основою утворення нової номінативної одиниці. Цей словотвірний процес є дуже продуктивним. За результатами прикметникового словотворення із зазначеними префіксами ми виокремили чотири типи номінативних одиниць з позначенням непроцесуальної ознаки відсутності.

Виділені типи дають змогу згрупувати й розмежувати вторинні номінації, на основі чого створити семантико-дериваційну типологію дериватів з префіксами *не-* та / або *без-* / *бес-*, які відбивають поняття “відсутність” у російській мові.

Пропонуємо розроблену семантико-дериваційну типологію, що складається із 4 груп:

- деривати з ідентичним значенням;
- мовна фіксація одного деривата;
- деривати з відмінною семантикою;
- різнопланова репрезентація дериватів.

Одна словотвірна модель може передавати різний семантичний зміст, хоча тією чи тією мірою репрезентує поняття “відсутність”. Це пов’язано з тим, що прототипи *нет* і *без* мають необмежений потенціал в аспекті створення на їх основі вторинних номінацій під впливом апперцепції та актуалізації внутрішньої форми слів. О. С. Снитко

висловлює припущення про те, що «ступінь актуальності внутрішньої форми різних СПН (семантично похідних найменувань – О. Р.) з тотожною зовнішньою формою зумовлений соціально-прагматичними чинниками, а саме, актуальністю / неактуальністю реалії, яку позначають у певний період часу, особливостями інформаційного запасу носіїв мови, особливостями їхнього тезаурусу» (Снитко, 1990: 66). Нам імпонує таке бачення проблеми, оскільки створені деривати, пов'язані з поняттям “відсутність” чого-небудь, були необхідні носіям російської мови в конкретний історичний період і для конкретних комунікативних потреб.

Виокремлені нами типи на основі відбору та аналізу мовного матеріалу стимулювали укладання таблиць задля унаочнення словотвірної моделі та сформованих ад'єктивів. Уважаємо, що семантико-дериваційна типологія відбиває частотність, регулярність і типовість лексем з префіксами *не-* і / або *без-* / *бес-*, що закріплені у свідомості індивідуумів і фіксуються в колективній пам'яті носіїв російської мови та в лексикографічних джерелах. Проведемо лінгвальний огляд відповідно до запропонованої семантико-дериваційної типології, урахувавши кореляцію словотвірної моделі, яка експлікує поняття “відсутність”, з принципами мовної економії та мовної надмірності.

Паралельно наявні вторинні утворення з ідентичним значенням стабільно утворюються в мові та мовленні (див. табл. 1).

Таблиця 1

Деривати з ідентичним значенням

Репрезентант <i>нет</i>	Лексеми з префіксами <i>не-</i> або <i>без-</i> / <i>бес-</i>	Репрезентант <i>без</i>
нет чести	<i>бесчестный</i> <i>нечестный</i>	без чести
нет пользы	<i>бесполезный</i> <i>неполезный</i>	без пользы
нет успеха	<i>безуспешный</i> <i>неуспешный</i>	без успеха
нет пробуждения	<i>беспробудный</i> <i>непробудный</i>	без пробуждения
нет приюта	<i>бесприютный</i> <i>неприютный</i>	без приюта

нет вины	<i>безвинный</i> <i>невинный</i>	без вины
нет обиды	<i>безобидный</i> <i>необидный</i>	без обиды
нет счастья	<i>бессчастный</i> <i>несчастный</i>	без счастья
нет интереса	<i>безынтересный</i> <i>неинтересный</i>	без интереса
нет инициативы	<i>безынициативный</i> <i>неинициативный</i>	без инициативы
нет разделения	<i>безраздельный</i> <i>нераздельный</i>	без разделения
нет радости	<i>безрадостный</i> <i>нерадостный</i>	без радости
нет основания	<i>безосновательный</i> <i>неосновательный</i>	без основания
нет вещества	<i>безвещественный</i> <i>невещественный</i>	без вещества
нет возврата	<i>безвозвратный</i> <i>невозвратный</i>	без возврата

Наведені в таблиці приклади переважно не різняться відтінками значень, номінативні одиниці з префіксом *без-* / *бес-* та з префіксом *не-* тотожні за семантикою, є взаємозамінними в контекстах – виконують роль синонімів. Цікавим спостереженням може бути те, що ці номінативні одиниці слугують основою для подальших словотвірних процесів, що репрезентує креативне мислення митців. Наприклад, у тексті поеми «Мертві душі» М. В. Гоголя трапляється складний okazіоналізм, до структури якого входить прислівник, утворений від прикметника *неприютный*, що посилено прислівником із підкреслено зневажливим відтінком: *Жизнь при начале взглянула на него как-то кисло-неприютно, сквозь какое-то мутное, занесенное снегом окошко: ни друга, ни товарища в детстве!* (М. В. Гоголь. «Мертвые души» (1842)). На нашу думку, ад'єктив *неприютный* не вирізняється безапеляційністю й імперативністю порівняно з ад'єктивом *бесприютный*, незважаючи на те,

що абстракти є абсолютними синонімами. Уважаємо, що в мовленнєвій практиці перевагу зазвичай віддають більш простій у плані вимови лексичній одиниці, що також впливає на економію часу мовлення. Але через наявність у мові двох ад'єктивів з тотожним значенням, що мають як спільний, так і відмінний план вираження з похідною основою, виявляється мовна надмірність.

Семантико-дериваційний типологічний підхід фіксує і мовні референти лише одного деривата: або з префіксом *без-* / *бес-* або з префіксом *не-* (див. табл. 2).

Таблиця 2

Мовна фіксація одного деривата

Репрезентант <i>нет</i>	Лексеми з префіксами <i>не-</i> або <i>без-</i> / <i>бес-</i>	Репрезентант <i>без</i>
нет дна	<i>бездонный</i> <i>не-</i>	без дна
нет меры	<i>безмерный</i> <i>не-</i>	без меры
нет души	<i>бездушный</i> <i>не-</i>	без души
нет жалости	<i>безжалостный</i> <i>не-</i>	без жалости
нет берега	<i>безбрежный</i> <i>не-</i>	без берега
нет понимания	<i>бестолковый</i> <i>не-</i>	без понимания
нет цвета	<i>бесцветный</i> <i>не-</i>	без цвета
нет совести	<i>бессовестный</i> <i>не-</i>	без совести
нет доступа	<i>недоступный</i> <i>без-</i>	без доступа
нет справедливости	<i>несправедливый</i> <i>без-</i>	без справедливости
нет благозвучия	<i>неблагозвучный</i> <i>без-</i>	без благозвучия

нет благородства	<i>неблагородный</i> без-	без благородства
нет благодарности	<i>неблагодарный</i> без-	без благодарности
нет внимания	<i>невнимательный</i> без-	без внимания
нет ясности	<i>невнятный</i> без-	без ясности
нет воздержанности	<i>невоздержанный</i> без-	без воздержанности
нет воспитанности	<i>невоспитанный</i> без-	без воспитанности

Приклади таблиці 2 репрезентують формування репрезентантів із семою 'відсутність' лише з одним префіксом (*не-* або *без-* / *бес-*) від відповідних прототипів *нет* або *без*. Семантичне наповнення конкретної словотвірної моделі зумовлено історичними процесами еволюції російської мови, впливом екстралінгвальних чинників на мовні явища. Уважаємо, що селекція використання певної номінативної одиниці є виявом принципу мовної економії.

Ю. О. Шепель розглядає подібне явище й наголошує, що не є унормованим приєднання до основ прикметників із суфіксами *-ат(ый)*, *-аст(ый)* префіксів *без-* / *бес-*. Такі приклади стосуються лише прикметників, що вмотивовані іменниками зі значенням "частини тіла" (*безногий – неногастый – *безногастый*). Описуючи подібні семантичні відношення, лінгвіст зазначає: «У цьому разі проявляється тісна взаємодія між семантикою префікса й суфікса. Функція заперечення, що передається префіксом, більш безпосередньо пов'язана зі значенням суфікса, ніж із семантикою самого кореня» (Шепель, 2012: 204). Дійсно, описаний фрагмент викликає інтерес як мовна фіксація вияву морфологічної асиметрії та принципу мовної економії. Нормативне закріплення відбувається не спонтанно, завжди має бути відповідний тимчасовий проміжок для апробування в мовленнєвій практиці тієї чи тієї мовної реалії.

Семантико-дериваційна типологія передбачає диференціацію вторинних номінацій, до яких належать деривати з ідентичним значенням і з різною семантикою (див. приклади останніх у табл. 3).

Таблиця 3

Деривати з відмінною семантикою

Репрезентант <i>нет</i>	Лексеми з префіксами <i>не-</i> або <i>без-</i> / <i>бес-</i>	Репрезентант <i>без</i>
нет людей	<i>безлюдный</i> <i>нелюдный</i>	без людей
нет конца	<i>бесконечный</i> <i>неконечный</i>	без конца
нет шума	<i>бесшумный</i> <i>нешумный</i>	без шума
нет звука	<i>беззвучный</i> <i>незвучный</i>	без звука
нет имени	<i>безымянный</i> <i>неименной</i>	без имени
нет действия	<i>бездейственный</i> <i>недействительный</i>	без действия
нет памяти	<i>беспамятный</i> <i>непамятный</i>	без памяти
нет денег	<i>безденежный</i> <i>неденежный</i>	без денег
нет вкуса	<i>безвкусный</i> <i>невкусный</i>	без вкуса
нет власти	<i>безвластный</i> <i>невластный</i>	без власти
нет выгоды	<i>безвыгодный</i> <i>невыгодный</i>	без выгоды
нет выигрыша	<i>безвыигрышный</i> <i>невыигрышный</i>	без выигрыша

Наприклад, ад’єктиви в словосполученнях *безлюдные улицы* чи *нелюдные улицы* різняться за градацією ознаки: у першому варіанті ‘людей зовсім немає на вулицях’, у другому – ‘людей небагато на вулицях’.

Аналізуючи префіксальні утворення, що передають значення “відсутності” чого-небудь, хочемо провести паралель з міркуваннями данського лінгвіста О. Єсперсена щодо вираження заперечення

в індоєвропейських мовах. Науковець, розглядаючи суперечливі й протилежні поняття, а також змодельовані при цьому значення заперечення, подвійне й кумулятивне заперечення, звертається до історії заперечних висловів, зокрема до наявності подвійного заперечення і його зникнення в германських мовах. Мовознавець пише про те, що «якщо в сучасній англійській і в сучасній німецькій мові повторення заперечень стало траплятися не так часто, як раніше, то одна з причин, імовірно, полягає в тому, що фонетично невагомі *ne* і *en* були заміщені в цих мовах більш повними *not* і *nicht*, хоча цьому наслідкові сприяла шкільна логіка й вплив латини» (Есперсен, 2002: 385–386). Виходячи зі сказаного, можемо припустити, що фонетично “недостатнім” для передавання поняття “відсутність” виступає префікс *ne-* на відміну від звучнішого й фонетично “повного” префікса *bez-* / *bес-*. Прототип *без* зберігається у вторинній номінації повністю, а прототип *нет* – частково, він втрачає кінцевий приголосний, тим самим послаблюючи своє звучання і знижуючи фонетичну та семантичну значущість, які стають взаємопов’язаними.

Однак у деяких контекстах відмінності в семантиці можуть згладжуватися, що спричиняє контекстуальну синонімію: *вечер нешумный* чи *бесшумный*: *Дождь посыпался редкий, серый, бесшумный, недолгий, набезной, а к вечеру распогодилось, разогнало тучи, и что ни лужа, то звездная цитата* (М. Шишкин «Венерин волос» /2004/); *Сквозь затворенные двери слышен в приемной комнате нешумный, но непрерывный говор и от времени до времени раздаются шаги людей, которые весьма осторожно и тихо прохаживаются по комнате* (М. М. Загоскин «Москва и москвичи» /1842–1850/).

У зв’язку з тим, що дериваційні історії не збігаються (наприклад, *беззвездный* походить від *без* *звезд*, *незвездный* – від *звездный*), «у прикметників з префіксом *bez=* / *bес=* сферою дії заперечення є пропозиція наявності X: \sim (*имеется снег*) = (*не имеется (совсем) снега*) = *бесснежный*; \sim (*имеется злоба*) = (*не имеется (совсем) злобы*) = *беззлобный*. У прикметників з префіксом *не=* сферою дії заперечення є сенс власне прикметника із суфіксом =*н(ый)* на зразок *снежный*, *злобный*, *звездный*. Прикметники на =*н(ый)* містять у своєму значенні елемент ‘багато’, пор.: *снежная зима* – ‘така, що багато снігу випало’, *звездное небо* – ‘небо, на якому багато зірок’ та ін. Тому для таких похідних сферою дії заперечення є речення з квантитативом «*имеется*

много X», на відміну від сфери дії заперечення у прикметників з префіксом *без= / бес=:* ~ (имеется много снега) = *снежный* = (имеется мало \ / не имеется (совсем) снега) = *неснежный*; ~ (имеется много злобы) = *злбный* = (имеется мало злобы \ / не имеется (совсем) злобы) = *незлбный*» (Шепель, 2012: 203). Такі дериваційні засоби можуть виражати не лише негацію, але й позначати відсутність.

Приклади різнопланових дериватів, що пов'язані з похідною основою лише асоціативно, подано в таблиці (див. табл. 4).

Таблиця 4

Різнопланова репрезентація дериватів

Репрезентант <i>нет</i>	Лексеми з префіксами <i>не- або без- / бес-</i>	Репрезентант <i>без</i>
нет цели	<i>беспутный</i> <i>непутевый</i>	без цели
нет результата	<i>безуспешный</i> <i>неуспешный</i>	без результата
нет нужды	<i>безбедный</i> <i>небедный</i>	без нужды
нет спокойствия	<i>безугомонный</i> <i>неугомонный</i>	без спокойствия
нет сведений	<i>безызвестный</i> <i>неизвестный</i>	без сведений
нет мастерства	<i>безыскусный</i> <i>неискусный</i>	без мастерства
нет проявления	<i>безгласный</i> <i>негласный</i>	без проявления
нет индивидуальности	<i>безличный</i> <i>неличный</i>	без индивидуальности

У тлумачних лексикографічних джерелах слова *безуспешный* та *неуспешный* частіше визначаються не за допомогою вживання вмотивованого слова *успех*, а застосуванням найбільш уживаного – *результат*, що іноді й додатково спеціально підкреслюється цією лексемою (наприклад, у контексті: *Успешный или неуспешный результат работы практикующего психолога можно еще так-сяк подать сообществу в виде факта* (Є. О. Клімов «Психология в XXI веке» (2003)). Відмінності нюансів семантики можуть бути нейтралізовані

в контексті. Наведемо приклади: *Первой попыткой упрятать Вадима Дементьева в тюрьму можно считать очень странный, но, правда, безуспешный рейд налоговой полиции, которая чуть было не накрыла предприятие по разливу водки* (М. Милованов «Рынок тщеславия» /2000/); *И весь этот внезапный рейд для спасения ревкома, хотя и неуспешный...* Почему не выслать четыре сотни под командой кого угодно? (Ю. В. Трифонов «Старик» /1978/); *Николай Иванович, несмотря на свои преклонные годы, всегда молодился и был ужасный, хотя и безуспешный, ухаживатель за женщинами и не пропускал случая участвовать в любительских концертах, щеголяя своим далеко не блестящим баритоном* (В. А. Шомпулев «Записки старого помещика» /1897–1908/); *Отец Мирона был адвокат, но какой-то мелкотравчатый, неуспешный, работал в области, мотался по электричкам и вид имел совсем не адвокатский – походил на заморенного жизнью провинциального счетовода, кладовщика, ветеринара, живущего на скудную копейку* (Ю. В. Трифонов «Время и место» /1980/).

Наприклад, номінативна одиниця *безыскусный* може позначати 1) “невигадливий, простий”: *Здание Матнаса тоже напоминало крепость – приземистый безыскусный замок с четырехугольной цитаделью, с хозяйственными постройками вокруг – не конюшни, но бассейн, не склады, но спортивные площадки* (Д. І. Рубіна «Последний кабан из лесов Понтеведра» /1999/); 2) “простодушний, наївний”: *И впрямь, следователь, худой, рыжеволосый, с конопушками на впалых щеках, походил на безыскусный, украшающий любую деревенскую околицу цветок* (Є. Козирева «Дамская охота» /2001/). Слово *неискусный* у сучасній російській мові вживається частіше в значенні ‘людина, що не досягла майстерності, не вправна, не уміла’: *Часто у иногородного щеголя, при богатейшем кафтане, парик был прескверно вычесан, превосходную штофную материю неискусный крепостной портной портил дурным или смешным покроем, или, если чей-нибудь наряд был во всех отношениях безукоризненен, то экипаж был крайне плох...* (Є. П. Карнович «Любовь и корона» /1879/).

Узагальнюючи дані таблиці 4, зазначмо, що лексичні одиниці з префіксами *без-* / *бес-* і *не-* можуть бути представлені дериватами, які не мають спільного кореня з похідною основою субстантива. Вторинними номінаціями є абстракти, що лише асоціативно пов’язані

з дериваційною основою: зв'язок спостерігаємо на рівні асоціації, а формально він не виражений. Як зауважила О. С. Снитко, формування внутрішньої форми номінативної одиниці – неодмінна ланка переходу від невербального розумового коду до коду вербальних одиниць, об'єктивації певного змісту за допомогою використання мовних засобів. Внутрішня форма виступає мостом, що з'єднує дві стадії номінативного акту – довербальну, яка пов'язана з існуванням комплексу асоціацій, що супроводжують певний ідеальний образ предмета або явища, і стадію вербальної номінації (Снитко 1990: 24). На основі психічного процесу апперцепції виявляється можливою субституція, що надає змоги утворення ад'єктивів з префіксами *без-* / *бес-* і *не-* від субстантивів, ураховуючи асоціацію. Водночас відбувається актуалізація прототипів *нет* або *без* у формуванні вторинних номінацій.

Слова, які називають відсутність якої-небудь ознаки, що наведені в таблицях 1, 2, 3 переважно стилістично нейтральні. Приклади таблиці 4 стилістично неоднорідні: абстракти з префіксом *без-* / *бес-* тяжіють до книжного літературного вжитку, а ад'єктиви з префіксом *не-*, хоч і є нормативним варіантом, частіше використовуються в розмовному жанрі російської мови. Стилiстичне розмежування аналізованих ад'єктивів за книжним та розмовним стилями мови також зумовлено принципами економії та надмірності, оскільки в розмовному дискурсі завжди використовуються більш прості лексеми.

Висновки

Отже, з опертям на словникові дефініції було виокремлено лексико-граматичні варіанти репрезентації поняття “відсутність”, а саме ад'єктиви з префіксами *без-* / *бес-* і *не-*. Унаслідок їх аналізу з'ясовано, що, по-перше, поява нового слова замість лексико-граматичного вираження поняття “відсутність” із застосуванням мовних засобів *не* й *без* є більш високим ступенем в абстрагуванні, а по-друге, заміна висловлювання одним словом маніфестує вияв тенденції мовної економії, оскільки спостерігається не лише менша витрата часу й зусиль людини для вираження думки, але й фіксація апробованого на практиці деривата в колективній свідомості.

Мовна надмірність з'являється в тому разі, коли сформовані дві вторинні номінації з тотожним значенням, що мають як спільний, так

і відмінний план вираження з похідною основою. Утворення абстрактних ад'єктивів з різною семантикою або утворення лише одного деривата корелює із принципом мовної економії.

Розроблена семантико-дериваційна типологія дериватів із семою 'відсутність' сприяє поглибленню теорії мови та уможлиблює в перспективі дослідження кореляції між словотвірною моделлю та діалектичними принципами економії та надмірності на матеріалі ад'єктивів української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Есперсен, О.** (2002). *Философия грамматики* (пер. с англ.; общ. ред. и предисловие Б. А. Ильиша). Москва: Едиториал УРСС. 2. **Калашникова, Г.** (1979). *Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке*. Харьков: Вища шк. 3. **Марчук, Л.** (1993). Механизм избыточности и экономии в многокомпонентном сложном предложении. В *Вопросы теории многокомпонентного сложного предложения* (с. 53–62). Харьков: ХГПИ. 4. **Марчук, Л.** (2012). Явления избыточности и экономии в полипредикативных сложных предложениях. В *Развитие теории полипредикативных сложных предложений в русле традиции Харьковской лингвистической школы*. (Вып. III). (с. 104–111). Харьков: ХНПУ имени Г.С. Сковороды. 5. **Потебня, А.** (1993). *Мысль и язык*. Киев: Синто. 6. **Радчук, О.** (2019). *Лингвокогнитивная репрезентация понятия "отсутствие" в русском языке*. Харьков: Юрайт. 7. **Снитко, Е.** (1990). *Внутренняя форма номинативных единиц*. Львов: Свит. 8. **Шепель, Ю.** (2012). Морфологическая асимметрия и явление изоморфизма при построении словообразовательных рядов. *Уч. зап. Тавр. нац. ун-та имени В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*, 25 (64) / 4 (2), 198–205.

ДЖЕРЕЛА

1. **Гоголь, М.** (1842). Мертвые души. Узято з <https://ruscorpора.ru>. 2. **Загоскин, М.** (1842–1850). Москва и москвичи. Узято з <https://ruscorpора.ru>. 3. **Карнович, Є.** (1879). Любовь и корона. Узято з <https://ruscorpора.ru>. 4. **Климов, Е.** (2003). Психология в XXI веке. Узято з <https://ruscorpора.ru>. 5. **Козырева, Е.** (2001). Дамская охота. Узято з <https://ruscorpора.ru>. 6. **Милованов, М.** (2000). Рынок тщеславия. Узято з <https://ruscorpора.ru>. 7. **Трифонов, Ю.** (1980). Время и место. Узято з <https://ruscorpора.ru>. 8. **Трифонов, Ю.** (1978). Старик. Узято з <https://ruscorpора.ru>. 9. **Шишкин, М.** (2004). Венерин волос. Узято з <https://ruscorpора.ru>. 10. **Шопулев, В.** (1897–1908). Записки старого помещика. Узято з <https://ruscorpора.ru>.

REFERENCES

1. **Espersen, O.** (2002). *Filosofiya grammatiki [Philosophy of grammar]* (B. A. Il'ish, ed., trans.). Moskva: Editorial URSS [in Russian]. 2. **Kalashnikova, G.** (1979). *Mnogokomponentnye slozhnye predlozheniya v sovremennom russkom yazyke [Polycomponent*

composite sentences in modern Russian]. Har'kov: Vyshcha shk. [in Russian]. 3. **Marchuk, L.** (1993). Mekhanizm izbytochnosti i ekonomii v mnogokomponentnom slozhnom predlozhenii [The mechanism of redundancy and economy in a polycomponent composite sentence]. In *Voprosy teorii mnogokomponentnogo slozhnogo predlozheniya – Questions of the theory of a multicomponent complex sentence* (pp. 53–62). Har'kov: XGPI [in Russian]. 4. **Marchuk, L.** (2012). Yavleniya izbytochnosti i ekonomii v polipredikativnykh slozhnykh predlozheniyah [The phenomena of redundancy and economy in polypredicative composite sentences]. In *Razvitie teorii polipredikativnykh slozhnykh predlozheniy v rusle traditsij Har'kovskoj lingvisticheskoy shkoly – Development of the theory of polypredicative complex sentences in line with the traditions of the Kharkiv linguistic school* (Vol. III). (pp. 104–111). Har'kov: XNPU imeni G. S. Skovorody [in Russian]. 5. **Potebnya, A.** (1993). *Mysl' i yazyk [Thought and language]*. Kiev: Sinto [in Russian]. 6. **Radchuk, O.** (2019). *Lingvokognitivnaya reprezentatsiya ponyatiya "otsutstvie" v russkom yazyke [Linguocognitive representation of the notion of "absence" in Russian]*. Har'kov: Yurajt [in Russian]. 7. **Snitko, E.** (1990). *Vnutrennyaya forma nominativnykh edinic [Internal form of nominative units]*. Lvov: Svit [in Russian]. 8. **Shepel', Yu.** (2012). Morfologicheskaya asimmetriya i yavlenie izomorfizma pri postroenii slovoobrazovatel'nykh ryadov [Morphological asymmetry and the phenomenon of isomorphism in the construction of word-formation rows]. *Uch. zap. Tav. nac. un-ta imeni V.I. Vernadskogo. Seriya «Filologiya. Social'nye kommunikacii» – Scientific notes of the V. I. Vernadsky Taurida National University. Series «Philology. Social Communications», 25 (64) / 4 (2), 198–205 [in Russian]*.

SOURCES

1. **Gogol', N.** (1842). Mertvye dushi [Dead souls]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian]. 2. **Zahoskin, M.** (1842–1850). Moskva i moskvichi [Moscow and Muscovites]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian]. 3. **Karnovych, Ye.** (1879). Lyubov' i korona [Love and the crown]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian]. 4. **Klimov, Ye.** (2003). Psixologiya v XXI veke [Psychology in the XXI century]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian]. 5. **Kozyrieva, Ye.** (2001). Damskaya oxota [Women's hunting]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian]. 6. **Mylovanov, M.** (2000). Rynok tshheslaviya [Vanity market]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian]. 7. **Tryfonov, Yu.** (1980). Vremya i mesto [Time and place]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian]. 8. **Tryfonov, Yu.** (1978). Starik [The Old Man]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian]. 9. **Shyshkin, M.** (2004). Venerin volos [Venus hair]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian]. 10. **Shompuliev, V.** (1897–1908). Zapiski starogo pomeshhika [Notes of an old landowner]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru> [in Russian].

Радчук Ольга Вячеславівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри зарубіжної літератури та слов'янських мов імені проф. Михайла Гетманця, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: +38-050-636-09-07

E-mail radchuk.o.v@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-0343-6796>

Radchuk Olha Viacheslavivna – Doctor of Philological Sciences, Docent, Professor at Myhailo Hetmanets Department of Foreign Literature and Slavic Languages, H. S. Skovroda Kharkiv National Pedagogical University; 2 Valentynivska Str., Kharkiv, 61168, Ukraine.

Надійшла до редакції 19 травня 2022 року

CITATION

ДСТУ 8302:2015: Радчук О. В. Вияви принципів економії та надмірності в словотвірних моделях (на матеріалі дериватів із семою ‘відсутність’). *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Харків, 2022. Вип. 56. С. 124–140. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2022.56.09>

APA: Радчук, О. В. (2022). Вияви принципів економії та надмірності в словотвірних моделях (на матеріалі дериватів із семою ‘відсутність’). *Лінгвістичні дослідження*, 56, 124–140. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2022.56.09>

ЗМІСТ

ТЕРМІНОЗНАВСТВО. ЛЕКСИКОГРАФІЯ. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

<i>Борисов В. А.</i> Абревіатури в терміносистемі освіти: основні типи, структурні характеристики, функціонування (на матеріалі англійської та французької мов)	3
<i>Брус М. П.</i> Лексикографічна інтерпретація фемінітивів у сучасній українській літературній мові.....	12
<i>Кочан І. М.</i> Українська лінгвістична термінографія (хронологія, класифікація, структура)	25
<i>Пересада Є. І.</i> Формування терміносистеми прикладної лінгвістики в українському мовознавстві: абревіатурна латинізація	42
<i>Степаненко М. І.</i> Мовне законодавство, соціолінгвістика, політична лексикографія: найновітніші виміри.....	55
<i>Шкіцька І. Ю.</i> Динаміка термінології сфери інформаційної діяльності та бібліотечної сфери	77

ГРАМАТИКА

<i>Nekrylova O. L.</i> The Realisation of the Language Economy Principle in the Infantile Word Creation on the Example of New Transitive Verbs	93
<i>Полозова О. О., Саламанюк Н. В.</i> Когнітивно-прагматична інтерпретація якісної формально-змістової асиметрії на рівні складнопідрядних речень (на прикладі з'ясувальних конструкцій).....	110
<i>Радчук О. В.</i> Вияви принципів економії та надмірності в словотвірних моделях (на матеріалі дериватів із семою 'відсутність')	124
<i>Степаненко Н. С.</i> Локативна функція родового відмінка: українсько-російські асиметричні зв'язки	141
<i>Халіман О. В.</i> Невласне питальні безособово-інфінітивні речення в аспекті граматики оцінки.....	151

ТЕКСТОЗНАВСТВО. ДИСКУРСОЛОГІЯ

<i>Myroshnychenko M. P.</i> Types of Paradigms in the Paradigmatic Analysis of Text.....	163
<i>Дерій А. О.</i> Синонімічні дієслова на позначення інтелектуальної діяльності людини в художньому дискурсі Пантелеймона Куліша	174
<i>Заборна М. С.</i> Мотивна структура тесту як лінгвістична проблема	187
<i>Космеда Т. А.</i> Націєцентризм, лінгвопатріотизм і фемінізм Лесі Українки у вимірах сучасної поліфункційної наукової парадигми	204